

RECENSIES

zinsconstructies doen nu wat zwaar-Nederlands aan. Misschien waren dan ook doublures vermeden, zoals die zelfs in de afbeeldingen voorkomen (134 en 391,251 en 409,253 en 373). Die doublures hebben soms ook nog een uiteenlopende tekst of verschillend jaartal, terwijl tevens blijkt dat het ene cliché het andere niet is, hoe goed ze allemaal ook zijn afgedrukt. Qua uitvoering verdient het boek veel lof. De literatuuropgave is tot circa 1970 bijgewerkt; de afbeeldingen worden apart opgesomd. Jammer alleen dat het uitvoerige register niet ook deze afbeeldingen heeft verwerkt: nu moet men via de tekst op zoek gaan naar de voorstelling van een bepaalde heilige etc.

Bij alle wisseling van theorieën zoals die al in de periode tussen de eerste en deze tweede uitgave voorviel en stellig zal voortgaan, zal deze studie waarde houden als compleet overzicht van zeer verspreid visueel materiaal en als theologisch-kunsthistorische toelichting daarop. Men zal het niet in de eerste plaats raadplegen voor gegevens uit het protestantse kamp. Of Rembrandt daarvan zo mag worden losgemaakt als de auteur telkens probeert (bijvoorbeeld pagina 382) is de vraag, want naast calvinisten hoorden er ook nog dopersen en zelfs socinianen in dat kamp. Het isolement waarin het materiaal is behandeld, wreekt zich wel meer; er loopt toch duidelijk een lijn van het werk van Otto van Veen of van Boete van Bolsward naar dat van Jan Luyken, die gemakkelijk heel deze symboliek kon overnemen voor zijn 'Jezus en de ziel'? Dat had de schrijver niet mogen ontgaan; er is ook een protestantse iconografie, zij het veel beperkter dan de rooms-katholieke en er zijn meer bruggen tussen beide dan uit dit boek blijkt. Ook via de literatuur valt dat aan te tonen. Knippings boek moedigt aan om verder te zoeken.

O. J. de Jong

M. Cloet, *Itinerarium visitationum Antonii Triesti episcopi Gandavensis (1623-1654)* (Symbolae, Series A, II; Leuven, 1976, xxxvi + 582 blz., 2 pltn en 1 kaart).

De auteur had in zijn doctoraat¹ reeds melding gemaakt van de idee om alle visitatie-verslagen van bisschop Triest te publiceren. Het werk van Triest is inderdaad van uitzonderlijke betekenis, omdat men voor een zeventiende-eeuws bisdom per parochie zelden voor een zo lange periode dergelijke godsdienstige en andere informatie vindt. Dat de auteur voor de uitgave van deze reusachtige bronnenpublicatie niet is afgeschrikt, betekent reeds heel wat. Als men bovendien weet dat deze bisschoppelijke nota's persoonlijke aantekeningen waren en dat het reeds moeilijke schrift ervan progressief minder leesbaar wordt, moet deze uitgave als zeer verdienstelijk beschouwd worden.

Vermits de auteur hoofdzakelijk de nauwkeurige transcriptie van het origineel op het oog heeft, willen wij het in deze bespreking niet hebben over de betekenis van het woord 'Itinerarium' noch over de conceptie van dit werk. Wij wilden alleen de transcriptie toetsen en namen enkele steekproeven die door hun verscheidenheid en omvang een extrapolatie van de gevonden resultaten volkomen wettigen. De als vreemd opgemerkte woorden werden met het origineel vergeleken en uit deze collatie lichten wij eenaantal opmerkingen met enkele voorbeelden.

In hoever Triest goed latijn schrijft, blijft voorlopig een open vraag, omdat onze kennis

1. *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700* (Werken op het gebied van de geschiedenis en de filosofie, 5e reeks, IV, Leuven, 1968) I, 45-50, vooral 50.

van de inheemse neo-latijnse productie nog zeer gering is. De door de auteur geciteerde afwijkende schrijfwijzen zijn exemplarisch te noemen. Ook stijlkenmerken en zelfs grammaticale vormen wijken af: *carseribus* in plaats van *carceribus* (273), *confitiatur* in plaats van *conficiatur* (281), *sista* in plaats van *cista* (59), *tumultos* in plaats van *tumultus* (20), *merces* in plaats van *mercedes* (143), *sunt qui + ind.* (40), ablatief enkelvoud van een comparatief op *-i* (271), enz.

In een aantal gevallen wijst één verkeerd teken of één vergeten letter op een onoplettendheid van de auteur en/of van de drukker: *huic* in plaats van *hinc* (20), *inventutem* in plaats van *iuventutem* (16), *comptus* in plaats van *computus* (57), *dedebunt* in plaats van *debe-*
bunt (26), *somul* in plaats van *simul* (17), *meliorum* in plaats van *meliozem* (522), *miror* in plaats van *minor* (272), *alterium* in plaats van *altarium* (519). Voor de meeste lezers zullen hier geen grote problemen gesteld worden. De leesbaarheid lijdt er nauwelijks onder.

Het verdwijnen van een leesteken op een strategische plaats in de zin stelt de lezer voor moeilijkheden: na *ingravidari*, een komma (3). Verkeerde interpunctie brengt de lezer in twijfel: *abire fecit*, punt (523). Foutieve flexievormen doen aarzelen (515): *fuere magnas expensas*. Het is niet Heyne, maar Sleyne (= Sleidinge) (32). De grootste lacune (wellicht uniek) bestaat in het weglaten van een tiental woorden: in te vullen op bladzijde 50 tussen *in* en *diversorum sanctorum* als volgt: *licet in diversis cubiculis et in parochia sit una magistra. Reliquiae hic diversorum sanctorum.*

De transcriptie van eigennamen is steeds een lastige karwei. Wanneer men die moet ontcijferen in het soms bijna onleesbaar handschrift van Triest, wordt het overschrijven onmogelijk. Vaak zullen alleen lokale vorsers met kennis van zaken een plausible conjectuur kunnen geven voor plaats- of persoonsnamen die nu als onzeker of onleesbaar worden opgegeven. Uit dit werk blijkt dat de auteur niet steeds op de hoogte is van die lokale situaties, wanneer hij toch een transcriptie geeft, zo onder meer ter Loonen (92, 362 en 519) in plaats van ter Looven; het klooster van Sint Margareta te Gent, staat niet als synoniem voor Groenenbrielle, zoals op bladzijde 158 aangegeven is. Men denkt daar aan het klooster van Deinze in Gent, dat zich net zoals de Baudelo abdij na de troebele zestiende eeuw binnen Gent had gevestigd. De verwarring spruit hier voort uit het feit dat zowel Groenenbrielle als het klooster van Deinze 'klooster van Sint Margareta' werden genoemd. Ambacht op bladzijde 114 slaat alleen op Assenede. Cauwenberch, op bladzijde 156 beschouwd als een gehucht van Erpe, sluit op niet bewezen gronden een gelijknamig toponiem in Temse uit. Het Hebbrechtshospitaal wordt op bladzijde 517 niet geïdentificeerd. In plaats van de suggestie Dendermonde zagen wij liever Deucemont (dat wil zeggen Deulémont, nu gelegen in departement du Nord (Fr.) (509). Het is duidelijk Loqueren in plaats van Loqui (335).

Uiteindelijk bleek dat een aantal als onleesbaar gemelde woorden toch te ontcijferen waren. Zoals gezegd blijven eigennamen hier buiten beschouwing omdat ze de auteur bijna tot lokaal onderzoek verplicht zouden hebben. Onze suggesties (deels gissingen, deels zekerheden) voor het onleesbare op pagina 219 *quibusdam*, pagina 273 *diminuere*, pagina 329 *esse* in plaats van *est*, pagina 338 *inpressit*, pagina 340 *redoutarum*, pagina 400 *Leeu*, pagina 410 *mortem*, pagina 465 *a matre* (se. *Grisiarum monialium*), pagina 500 *provisionem*, pagina 508 *Zeewegen*.

Alhoewel men de verkeerde indruk zou krijgen dat deze bronnenuitgave voor veel verbetering vatbaar is, toch mag men niet vergeten dat men in een werk van bijna 600 bladzijden gemakkelijk een aantal steken laat vallen: *quandoque bonus dormitat Home-*
rus. Het voornaamste doel van deze uitgave: het slaan van een brug naar de lokale

RECENSIES

belangstellenden is reeds verwezenlijkt. E. Cieters en J. Van de Castele zijn reeds begonnen met een omzetting in het Nederlands van die stukken welke betrekking hebben op Nevele². Zij zullen beslist niet de laatsten zijn. De documentatie die ons door deze contra-reformatorische bisschop ter hand wordt gesteld en die doordringt tot in de meest verscheiden aspecten van het maatschappelijk leven mag in het vervolg door niemand met interesse voor deze periode verwaarloosd worden.

P. van Peteghem

P. J. H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673* (Assen-Amsterdam: Van Gorcum, 1975, liv + 484 blz., f 75. -, ISBN 90 232 13 42 4).

Grotere technische vaardigheid heeft in de industrie dikwijls tot gevolg dat het product kleiner wordt. Het meesterschap van de vakman bewijst zichzelf in zakformaat en mini-model. Een algemene wet is dat echter niet, want ze heeft geen geldigheid voor historische proefschriften. Ruim een eeuw geleden verwierf L. J. Suringar de doctorstitel met een onderzoek naar de regeringsvorm van Maastricht. Hij begon bij Julius Caesar en eindigde met het Haagse traktaat van 1795. Inclusief alle bijlagen had hij nog geen driehonderd bladzijden nodig. Ubachs' dissertatie behandelt een periode van ruim veertig jaar. Maar hij gebruikt gemiddeld voor een jaar bijna evenveel pagina's als Suringar voor een eeuw. De conclusie kan toch alleen maar zijn dat de geschiedenis er bij wint. Enige beperking zou inderdaad niet geschaad hebben. De lezer zal niet altijd Ubachs' geestdrift delen elk doodlopend spoor te vervolgen tot ook het laatste nimmer uitgevoerde besluit weer in de annalen is bijgezet. Maar dat is niet het grote verschil met Suringar, die zich ook al wel eens verontschuldigde, dat 'droge en weinig onderhoudende stukken' hem tot 'eene zoo breede uiteenzetting' hadden geïnspireerd. Het hoofdonderscheid ligt hierin dat Suringar zich tevreden gesteld heeft met reglementen en instructies, terwijl Ubachs niet bij formele bevoegdheden blijft staan, maar ons de organen in hun werking afschildert. Een dergelijk portret kan niet in forse rechte lijnen uitgevoerd worden, als het recht moet doen aan de veelvormige praktijk met al haar aarzelingen en inconsequenties.

De Maastrichtse situatie had twee geheel eigen kenmerken. In de eerste plaats werd de soevereiniteit gedeeld door de prins-bisschop van Luik en de Staten-Generaal als rechtsopvolgers van de hertogen van Brabant. In de tweede plaats was Maastricht de enige stad in de Nederlanden, waar gereformeerden en katholieken beide tot vrije godsdienstoefening bevoegd waren. De partijen waren gelijkberechtigd, niet gelijkwaardig. Enerzijds overtroffen de katholieken de protestanten verre in aantal. Anderzijds was de politieke macht van de Staten-Generaal veel groter dan die van hun Luikse medesoverein. Zij legden in de stad hun garnizoen, dat de vesting uitsluitend verdedigde tegen de vijanden van de Republiek: het bleek zonneklaar in 1673, toen de beide heren van Maastricht met elkaar in oorlog waren, en de bisschop zijn stad door de Franse bondgenoten liet bestormen. Uit dit Staatse overwicht heeft men dikwijls afgeleid dat de gereformeerden in Maastricht een bevoorrechte minderheid gevormd moeten hebben, ten koste van een verdrukte katholieke meerderheid. Ubachs kan overtuigend aantonen dat dit niet het geval was. De Staten-

2. 'Nevele in de visitatieverslagen van bisschop Triest' in het *Berichtenblad van de Heemkundige kring van het land van Nevele* (1976) IV, 187-211.